

העיקר החמישי

נקודת השיא בפרשתנו, היא התגלות ה' למשה בנקרת הצור. ההתגלות מתרחשת אחרי חטא העגל ותחינותיו של משה המבקשות סליחה לעמו. בתהליך ההתפייסות שאחריהן, מבקש משה מהקב"ה "הֲרֹאֵנִי נָא אֶת כְּבוֹדְךָ". זה בלתי אפשרי, "כִּי לֹא יֵרָאֵנִי הָאָדָם וְחַיִּי". אולם, הקב"ה מוסיף: "הִנֵּה מָקוֹם אֲתִי, וְנִצַּבְתָּ עַל הַצּוּר". אז ישים הקב"ה את משה "בְּנִקְרַת הַצּוּר", ויעבור לפניו. עיני משה יכוסו, בעצם יוגנו. משה יוכל להביט רק אחרי שהקב"ה עבר: "וְרָאִיתָ אֶת אַחֲרִי, וּפָנִי לֹא יֵרָאוּ". או אז לומד משה את שלוש עשרה המידות הא-להיות (לד, ו-ז): "ה', ה', א-ל רַחוּם וְחַנוּן, אֶרֶךְ אַפַּיִם וְרַב חֶסֶד וְאֱמֶת, נֹצֵר חֶסֶד לְאֲלָפִים נִשְׂא עוֹן וְפָשַׁע וְחַטָּאָה וְנִקְהָה". לפנינו תיאור שיש בו לכאורה האנשה בוטה, אך כבר אמרו חז"ל (בראשית רבה כז, א): "גדול כוחן של נביאים שמדמין צורה ליוצרה... שנאמר (יחזקאל א, כו): 'וְעַל דְּמוֹת הַפֶּסַע דְּמוֹת כְּמֶרְאָה אָדָם עָלָיו מְלַמְעָלָה'". "גדול כוחן!", העזה רבה יש בהתבטאות הנביאים. המלים "דְּמוֹת כְּמֶרְאָה", מוכיחים לדעתי שהנביא עצמו מסתייג מהעזתו, אך היא הכרחית אם רוצים אנו לרמוז על הנסתר, על מה שלא ניתן לבטא במילים. הפילוסופיה היהודית הקלאסית ניסתה לחשוף במקצת נסתר זה, ולתרגם למילים את מה שמסתתר מאחורי התיאור. הרבה לעשות זאת הרמב"ם, ועל אחד מתובנותיו נעמוד להלן.

מעשה מרכבה

הפסוק שהביאו חז"ל להדגים את העזת הנביאים לקוח מחזונו של יחזקאל הידוע בשם 'מעשה מרכבה'. התגלות ה' למשה בפרשתנו, פרק ההקדשה של הנביא ישעיהו (פרק ו'), וחזונו זה של יחזקאל, השפיעו רבות על התפילה היהודית. מההתגלות למשה לקחה התפילה את הפסוקים על שלוש עשרה המידות שהפכו מוקד התחנונים והסליחות. משני קטעי פסוקים שבחזונו הנביאים נבנו תפילות ה'קדושה', עליהן אנו חוזרים בנוסחים שונים, יום יום. הקטע הראשון שבתפילות אלו לקוח מחזונו של ישעיהו (ו, ג). הנביא רואה את ההיכל השמימי, ובו עומדים ה'שָׁרָפִים'. במעין דיאלוג המתנהל ביניהם הם מכריזים: "קְדוֹשׁ קְדוֹשׁ קְדוֹשׁ ה' יְ-בָאוֹת, מְלֵא כָל הָאָרֶץ כְּבוֹדוֹ". ממעשה המרכבה של יחזקאל נלקח הקטע השני (ג, יב): "בְּרוּךְ כְּבוֹד ה' מִמְּקוֹמוֹ". לפסוקי אלה אנו מוסיפים דברי מבוא, בהם אנו קובעים שבתפילות ה'קדושה', אנו רק מחקים את המלאכים, לפי תיאור הנביאים. כך למשל אומרים אנו (בנוסח אשכנז): "נִקְדָּשׁ [אנו בני אדם] אֶת שְׁמֶךָ בְּעוֹלָם, כְּשֶׁם שְׁמֶךָ יְשִׁים אוֹתוֹ [המלאכים] בְּשִׁמִּי מְרוֹם".

תפילות הקדושה איחדו את שני החזונות, את חזונו של ישעיהו ואת חזונו של יחזקאל. השרפים אומרים קדוש קדוש קדוש... ומלאכים אחרים, המתוארים ב'מעשה מרכבה' של יחזקאל, עונים אחריהם. מי הם מלאכים אלה? כיצד הם נקראים? התפילה קובעת על פי הפסוקים ביחזקאל: "וְהָאוֹפָנִים וְחַיֹּת הַקֹּדֶשׁ בָּרַעַשׁ גָּדוֹל מִתְנַשְּׂאִים לַעֲמֹת שָׂרָפִים, לַעֲמֹת מְשַׁבְּחִים וְאוֹמְרִים: בָּרוּךְ כְּבוֹד ה' מִמְּקוֹמוֹ". האופנים וְחַיֹּת הַקֹּדֶשׁ? מה פשרם של שמות מוזרים אלה? מורה אחת הסבירה לי פעם, ש"חיות הקודש" הן תלמידה היקרים. למרות הסבר משכנע זה, רוצה אני להציע פירוש אלטרנטיבי. אך תחילה מבקש אני שנשים לב לפרט מעניין. ישעיהו, המנבא כאשר ירושלים והמקדש עומדים על תלם, מתאר את היכל ה' ובו כיסא הכבוד. יחזקאל, החווה בגלות את החורבן, מתאר לא את ההיכל אלא את המרכבה הא-להית העוברת ממקום למקום, אולי כמשתתפת בגלות ישראל. ועתה שוב לציור הפלסטי. שני דברים הכרחיים יש בכל מרכבה, בעלי חיים המושכים אותה, והאופנים, הגלגלים שבה. כך היא גם המרכבה הא-להית. אלא שיש הבדלים עקרוניים בין המרכבות. הגלגלים מיוחדים הם בנויים כאופן בתוך אופן. העגלה אינה נמשכת, אלא נישאת על ידי "חיות הקודש", ישויות בעלות ארבעה פרצופים: אדם, אריה, שור ונשר, המייצגים את החיים על סוגיהם הרבים. מעל לראש החיות יש פלטפורמה, ומעליה רקיע: "וַיִּדְמוּת עַל רֹאשֵׁי הַחַיִּים רִקְיעַ כְּעֵין הַקֶּרֶחַ הַנּוֹרָא". חיות הקודש והאופנים שבמרכבה, הם מלאכים חיים, שעל פי התפילה עונים לשרפים ואומרים: בָּרוּךְ כְּבוֹד ה' מִמְּקוֹמוֹ.

עתה אוכל לסכם בלשוני אני, את אחד מרעיונותיו החשובים של הרמב"ם בסוגייה זאת. במבט ראשון העלתה הנבואה את החיות והאופנים לדרגת מלאכים. בעצם, היא הורידה את המלאכים וכל מה שיש בעולמות העליונים למדרגת חיות ואופנים. במרכבת בני אנוש, בולט ההבדל העקרוני שבין האדם הישוב בה, ומנהיגה, לבין המרכבה עצמה על סוסיה הבהמיים וגלגליה מוצרי הטכנולוגיה. כך גם בנמשל, במרכבה הא-להית, עליה "כאילו" יושב הקב"ה. נניח שיש בקוסמוס יצורים רוחניים מעבר לאדם. תהום אינסופית רובצת בינם לבין הקב"ה. לסוגייה זאת מתייחס הרמב"ם ב"ג עיקרי האמונה שלו (פירוש המשנה, סנהדרין, מבוא לפרק 'חלק', העיקר החמישי): "שהוא יתברך הוא הראוי לעבדו... ולעשות מצוותיו". אסור לעבוד ולהתפלל "למי שהוא תחתיו במציאות", למשל "המלאכים והכוכבים והגלגלים והיסודות... לפי שכולם מוטבעים [אנו היינו כותבים מתוכנתים] על פעולתם אין משפט ולא בחירה אלא לו לבדו ה' יתברך". אסור אף להופכם ל"אמצעים", מתווכים במאמצינו להתקרב להקב"ה, "אלא אליו בלבד יכוונו המחשבות ויניחו כל מה שזולתו". כל הישויות הרוחניות העליונות, עד כמה שהן קיימות, אינן אוטונומיות. הן אינן אלא שליחיו של הקב"ה, כנאמר בפרשתנו: "וְשָׁלַחְתִּי לְפָנֶיךָ מַלְאָכָי". אף קיומן אינו אוטונומי. הן מקבלות מהא-ל האחד והעליון את עצם הקיום.

הצור והיצור

כאדריכל פילוסופי וספרותי, הפך הרמב"ם את ארבעים ותשעת הפרקים הראשונים של ה'מורה נבוכים' למעין מילון הגותי של המקרא. הוא הסביר בהם שאסור לנו להבין את שפת המקרא כפשוטה. כל שפה, והעברית במיוחד, מתחה את משמעות המלים והוציאה אותם ממשמעותם הפשוטה. פרק טז במילון הוקדש לאחת המלים שבפרשתנו: 'צור'. במשמעותו הראשונית 'צור' הוא כמובן סלע, צוק. והנה, הפך המקרא מילה זאת לאחד מכינויו של הקב"ה: "וַיֵּאָמֶר צוֹר כָּא-לֵהֱיוֹ". לתומי חשבתי שהסיבה נעוצה בכך שהסלע יכול לשמש פעמים רבות כמחסה. הרמב"ם שכנע אותי שצדקתי רק חלקית. המשמעות העודפת שב'צור' נולדת בעובדה שמה'צור' חוצבים בני האדם אבנים. כך מתבטא ישעיה (נא, א-ב): "הַבִּיטוּ אֶל צוֹר הַצִּבְתָּם". 'צור' הוא אכן מקור, והרמב"ם מוסיף: "ולפי זה הענין... נקרא הא-לֹהֵ ית', 'צור', כי הוא ההתחלה והסיבה הפועלת לכל אשר זולתו". על פי מקורות שונים מוכיח הרמב"ם את הקשר המשולש צור – מקור – בריאה: "הַצּוֹר תָּמִים פָּעֵלוֹ, צוֹר וְלִדָּה תִּשִּׁי, צוֹרָם מְכַרְם, צוֹר עוֹלָמִים". מכאן המשמעות הנסתרת שבדברי ה': "וַיֵּצְבֶתָּ עַל הַצּוֹר" – בהתבוננותך תבין שאתה, וכל יצורי העולם, ניצבים על הצור, המקור ממנו חוצבנו. את הרעיון הזה פיתח הרמב"ם בעזרת המושג הפילוסופי של "מחוייב המציאות". הקב"ה הוא ה'צור', עליו ניצבת הוויתנו, ובו תלוי גם המשך קיומנו, קיום כולנו, "דָּרִי מַעֲלָה עִם דָּרִי מִטָּה" כלשון מחזור הימים הנוראים.

בין הצור והיצור, אם נשתמש במליצתו של הרמב"ם סלוביצי'ק, פעור תהום, המבוטא בעיקר החמישי של הרמב"ם. מתולדות הדתות ומדברי ימי הפילוסופיה לומדים אנו שפעמים רבות חדרו רוחות אליליים דרך החלונות הפרוצים שבאמונות המונותיאיסטיות. זה היה וודאי נכון לגבי השטן, מי שנתפס בנצרות ובאיסלם גם יחד, כמלאך שמרד בהקב"ה. לכאורה "סכנת" המלאכים המורדים נעלמה בעולמנו. רק לכאורה. אני חסיד גדול של המדע הבדיוני. במשחקיו הוא מאפשר לנו להבין דברים רבים בחיים, מפיסיקה ועד לפסיכולוגיה. והנה גם שמה מוצאים אנו את לחצה המתמיד של האלילות, כמובן בלבוש חדש. דוגמה אחת תספיק. ספריו הקלאסיים של ארתור סי קלארק "אודיסאה בחלל", שהוסרטו על ידי סטנלי קובריק, הפכו את החיזורים לאלים, היוצרים את האנושות ומקדמים אותה, ובעצם מסוגלים גם לשנות את מערכת הכוכבים, ואולי את הבריאה כולה. התיאולוגיה הפכה שוב מיתולוגיה, הפעם מיתולוגיה הפסבדו-מדעית מלאה מרץ ותעלולים טכניים. אכן, מלחמתו של הרמב"ם טרם הסתיימה.